

Чинники і взаємозв'язок політичної, громадянської та соціальної участі в європейських суспільствах¹

Анотація

У статті визначено три групи в структурі чинників участі соціальних акторів, що охоплюють: 1) культурні особливості поведінки, когнітивні структури і ціннісні орієнтації; 2) ресурси і можливості збільшення доступу до них соціальних акторів; 3) інституціональні умови, зокрема структуру політичних можливостей. За результатами аналізу даних третьої (1999–2001) і четвертої (2008–2010) хвиль Європейського дослідження цінностей (EVS) продемонстровано особливості системи чинників політичної, громадянської та соціальної участі в Україні порівняно із Німеччиною, Росією та Польщею. Встановлено обмеження ресурсної й культурно-ціннісної моделей для пояснення участі у відібраних країнах на індивідуальному рівні. Гіпотеза взаємозв'язку політичної, громадянської і соціальної участі на індивідуальному рівні не була

¹ У статті використано матеріали дослідження, проведеного в рамках проекту “Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України” цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України “Модернізація українського суспільства та економіки в контексті викликів ХХІ ст.”, № держреєстрації 0112U002980, НДР № П.12.12, а також науково-дослідницької теми № 11БФ017-01 “Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції”.

Автор також висловлює щирю вдячність проекту “European Visions and Divisions: Comparative Studies for Advances in Teaching Sociology” Програми підтримки вищої освіти / Регіонального семінару вдосконалення викладання (HESP / ReSET) Інституту Відкритого Суспільства (OSI, Budapest) (керівники проекту: А.Горбачик і О.Кущенко, Київський національний університет імені Тараса Шевченка) за надану можливість обговорення тематики дослідження.

підтверджена для України. Показано, що в Україні та в Росії не сформовано механізму конвертації суб'єктивної незадоволеності у площину інституціональної політичної дії.

Ключові слова: *політична участь, громадянська участь, соціальна участь, емансипаційні цінності, соціальне включення*

Восени 2013 року Україну знову сколихнула хвиля політичної та громадянської активності, що природно привертає увагу соціолога до цього феномену. Наслідки цієї безпрецедентної активності виявилися драматичними і непередбачуваними. Проте соціологічні й політологічні дослідження форм участі громадян і характеристик їхньої активності є надзвичайно розвиненими і є одним з провідних трендів компаративних розвідок сьогодні [Program of the 3rd International Conference, 2013]. Основна проблема сучасних порівняльних досліджень участі соціальних акторів полягає в пошуку чинників, які б пояснювали відмінності в тенденціях і формах участі серед різних соціальних груп і між різними суспільствами [Newton, 2007; Smith, 2009; Dalton, 2010; Welzel, 2012]. Іншим важливим завданням є виявлення взаємозв'язку між різними типами і формами участі [Newton, 2005; Newton, 2007]. Водночас слід відзначити, що відомі наразі теорії участі та моделі вимірювання були розроблені головним чином на основі даних із західних демократичних країн. Як виняток, теорія “занепаду після медового місяця” була розроблена спеціально для “нових демократій” (в тому числі країн Східної Європи) після періоду трансформацій 1990-х років [Inglehart, 2002].

Порівняльні міжнародні дослідження тривалий час фокусувалися лише на політичному типі, засвідчуючи різні унікальні некумулятивні патерни політичної участі в різних країнах [Verba, 1978]. Було продемонстровано, що люди зазвичай спеціалізуються в одній конкретній формі політичної участі залежно від своїх преференцій [Verba, 1978]. Європейське соціальне дослідження (ESS) підтверджує некумулятивний характер участі (як політичного, так і громадянського типу) на індивідуальному рівні [Newton, 2007]. Доведеним фактом є те, що на рівні суспільства як одиниці аналізу, європейські країни “з високим рівнем участі за одним показником, найімовірніше, мають схожий рівень за більшістю інших показників” [Newton, 2007: р. 227]. Також на індивідуальному рівні у країнах консолідованої демократії було виявлено “пряму і позитивну” залежність між соціальною участю та активністю в політичному житті [Deth, 1997]. Крім того, результати Європейського соціального дослідження (ESS) переконливо свідчать, що існують різні групи країн з подібністю в характері й патернах участі [Newton, 2007]. Ці та інші [Inglehart, 2002; Smith, 2009; Wallace, 2012; Cavelьєв, 2013] дослідження вказують на те, що розвинені демократичні суспільства мають вищий рівень участі різних типів, ніж країни менш консолідованої демократії, в тому числі Україна. Проте коли суспільство є одиницею аналізу, важливо підкреслити, що показники участі, як правило, порівнюються незалежно від соціального та культурного контексту участі

(такого як інституціональні можливості й політичні режими), який є вкрай важливим для адекватного порівняння патернів участі в суспільствах, що мають різний рівень розвитку.

Новітні порівняльні дослідження участі соціальних акторів, проведені Р.Далтоном, К.Вельцелем та ін., використовують такий ефективний метод аналізу даних, як багаторівневе моделювання, що дає змогу виявити ефекти змінних, включених до теоретичної моделі, одночасно на індивідуальному рівні і в масштабах суспільства [Dalton, 2010; Welzel, 2012]. Таким чином дослідники отримують можливість встановити як “екологічний” вплив на індивідуальну поведінку [Welzel, 2012], так і ефект взаємодії “національного контексту з предикторами мікрорівня” [Dalton, 2010]. Проте ці дослідження сфокусовані лише на протестних формах політичної та, частково, громадянської участі, залишаючи поза увагою важливі форми громадянської і соціальної участі, зокрема, волонтерську діяльність. Крім того, багаторівневе моделювання допомагає побачити тенденції серед великої кількості країн. Специфіка окремого суспільства у зіставленні з іншими може залишитися непоміченою.

Отже, метою цієї статті є виявлення особливостей системи чинників політичної, громадянської і соціальної участі в Україні порівняно з деякими іншими європейськими суспільствами. Це важливо для більш глибокого розуміння природи драматичних подій у нашій країні. Для досягнення цієї мети ми проаналізуємо наявні теорії, що пояснюють участь соціальних акторів, і протестуємо ресурсну і культурно-ціннісну моделі участі для відібраних країн. Також ми перевіримо гіпотезу взаємозв'язку політичної, громадянської та соціальної участі на індивідуальному рівні.

Емпіричною базою дослідження є дані третьої (1999–2001) і четвертої (2008–2010) хвиль Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011]. Таким чином, дослідження є порівняльним лонгїтюдним з двома точками вимірювання. Проте основний аналіз охоплює лише четверту хвилю EVS. Вибірка репрезентативна для населення віком від 18 років. Зокрема, в Україні вибірка становила 1195 і 1507 осіб, опитаних у 1999-му і 2008-му відповідно. Всього для аналізу відібрано 4 країни. Крім України, яка є основним об'єктом дослідницького інтересу, було обрано дві сусідні країни, що мають спільне соціалістичне минуле, але сьогодні являють собою різні політичні системи: це Росія, в якій утвердився принцип “керованої демократії”, і Польща, що є східноєвропейською країною ЄС. Як основу для порівняння було обрано країну консолідованої демократії, що є найбільшою в ЄС – Німеччину.

Серед усього комплексу індикаторів трьох типів участі (разом 36 індикаторів за даними Європейського дослідження цінностей [EVS, 2011] були відібрані ключові показники поведінкової складової участі¹. Конвенціональна форма політичної участі представлена питанням “Чи брали Ви участь у санкціонованих/мирних демонстраціях?” із трьома категоріями

¹ Поведінкова складова є найважливішою в оцінюванні наявних практик участі соціальних акторів. Див. докладніше про концептуалізацію і операціональну дефініцію участі [Савельєв, 2013: с. 79–80].

відповіді. Неконвенціональна (або неінституціональна) форма політичної участі також вимірюється запитанням із трьома варіантами відповіді: “Чи брали Ви участь у бойкотах?”. Громадянська участь вимірюється за дихотомічною шкалою: так, якщо респондент був залучений до волонтерської (безоплатної) роботи для хоча б однієї з різноманітних громадських організацій; ні, якщо для жодної. Аналогічно для соціальної участі — це волонтерська (безоплатна) допомога в соціальній сфері (людям похилого віку, з обмеженими можливостями, знедоленим тощо). Основним методом аналізу з огляду на специфіку індикаторів різних типів участі (вони є категоріальними) є статистичне моделювання з використанням бінарної й мультиноміальної логістичної регресії.

Огляд наявних теорій участі наводять у багатьох працях [Newton, 2005; Deth, 2007; Dalton, 2010; Куценко, 2006]. Аналіз цих теорій потрібний нам для визначення структури чинників участі. До найвпливовіших і релевантних для нашого дослідження теорій належать:

- Культурно-ціннісна модель (теорія політичної культури).
- Ресурсна модель участі.
- Теорії “виклику елітам” і неконвенціональної політичної участі.
- Теорія “занепаду після медового місяця”.
- Теорія структури політичних можливостей (POS).

Культурно-ціннісна модель участі походить від *теорії політичної культури*, що була першою порівняльною теорією, яка прагнула пояснити відмінності між суспільствами в політичних патернах участі. Згідно з цією теорією, патерни участі відповідають певним типам політичної культури, яка “є особливим поєднанням патернів політичної орієнтації населення” [Almond, 1963: p. 13]. Політична культура включає в себе пізнавальні, емоційні та оцінні орієнтації щодо політичної системи в цілому, структури, ролей, політичної еліти, реалізуваної політики і рішень, а також ставлення до себе як політичного актора. Врешті-решт, за цією теорією саме політична культура визначає, як відбувається участь у суспільстві. На основі матриці орієнтацій Г.Алмонд і С.Верба диференціювали три ідеальні типи політичної культури:

1. Обмежена (parochial) політична культура.
2. Предметна політична культура.
3. Політична культура участі (participant political culture).

У реальності політичні культури є змішаними, і, на думку авторів теорії, особливого роду поєднання їхніх типів має велике значення для загальної ефективності політичної системи. Г.Алмонд і С.Верба стверджували, що особливий тип політичної громадянської культури (*the civic culture*) є необхідним для стабільного демократичного державного устрою. Вони визначають громадянську культуру як “політичну культуру участі, в якій політична культура та структура конгруентні” і в якій “політичні орієнтації участі поєднуються, але не замінюють предметні й обмежені орієнтації” [Almond, 1963: p. 30].

Ця теорія звертає увагу на культуру як детермінант політичного процесу та участі. Незважаючи на очевидний західноцентризм, ця теорія зали-

шається потужним аналітичним інструментом. Р.Інглегарт і К.Вельцель підтримують цю традицію, стверджуючи, що культура і ціннісні орієнтації визначають розвиток демократичних інститутів [Inglehart, 2005; 2010]. Тому важливим дослідницьким питанням є те, чи відповідають наявні патерни участі типові громадянської культури в Україні та інших європейських суспільствах. Крім того, не обмежуючись лише політичними процесами, також можна узагальнити культурно-ціннісну модель для пояснення різних типів участі.

Інший теоретичний підхід ґрунтується на *ресурсній моделі участі*. Дослідження, проведені в США, виявили систематичні відмінності в рівні й патернах участі між різними культурними, етнічними та релігійними групами. Ці відмінності були значною мірою пов'язані з соціально-економічним статусом, який визначається груповою належністю (так звана модель SES) [Verba, 1995]. Щоб пояснити ці відмінності, Н.Бернс, К.Шольцман і С.Верба описують три види чинників участі — ресурси, рекрутування, політичні орієнтації, які в сукупності вони визначають як ресурсну модель [Burns, 2001: р. 33]. Якщо ресурси вможливають участь (це організаційні та комунікативні здібності, наявність вільного часу, гроші та соціальні навички), то рекрутування є безпосереднім поштовхом до участі. Це може бути прохання від родичів, колег по роботі, друзів, членів церкви і т.д. Політичні орієнтації також важливі, оскільки дані свідчать, що політично зацікавлені й інформовані громадяни більше схильні брати участь [Verba, 1995]. Таким чином, культура і ціннісні орієнтації (основний чинник попередньої теорії) стають своєрідним ресурсом, що забезпечує участь.

Як правило, показники участі у США та Західній Європі відображають нерівний доступ до ресурсів і першою чергою до грошей та освіти. Аналогічно, вищий рівень освіти часто зумовлює зростання соціальної участі завдяки відповідному збільшенню ресурсів [Fuchs, 1995; Verba, 1995]. Крім того, Т. ван дер Меєр, Я.ван Дет і П.Шиперс показали, що ідеологічні вподобання в західних країнах є важливим чинником, що визначає участь у політичному житті [Meer, 2009]. Якщо для розвинених демократичних суспільств ресурсна модель працює, то гіпотеза впливу доступу до ресурсів на рівень участі у Східній Європі, зокрема в Україні, потребує перевірки. Загалом ресурсна модель участі є теоретично обґрунтованою. Проте вона має обмеження для порівняльного дослідження, оскільки вказана модель не враховує зовнішні або ситуативні чинники, такі як правовий режим та політичні можливості кожної країни (їх, зокрема, розглядають теорії “структури політичних можливостей”). Таким чином, ресурсна модель може бути першою чергою застосована для аналізу участі в одних і тих самих інституціональних, культурних і політичних умовах.

Важливими для пояснення сучасних тенденцій участі є теорії “*виклику елітам*” і *неконвенціональної політичної участі* (elite-challenging and unconventional political behavior). Згідно з Р.Інглегартом, в останні десятиліття були виявлені дві суперечливі тенденції: одна уявилася у зниженні форм участі, керованих чинними елітами, таких як членство у партіях та голосування на виборах; тоді як інша тенденція полягала у зростанні індивідуально-вмотивованих форм участі, які є “викликом елітам” [Inglehart, 1997]. На

основі досліджень розвинених західних демократій Р.Далтон, С.Скароу і Б.Кейн дійшли висновку про перехід від “старої політики” (тобто підтримка партій і участь в голосуванні) до “нової політики” (тобто дорадча, або консультативна демократія, підписання петицій, вступ до лобістських груп, участь в референдумах та обговореннях) [Dalton, 2004]. П.Норрис стверджує, що, з одного боку, традиційні форми участі стали менш популярними в західних країнах, а з іншого боку, спостерігається зростання альтернативних шляхів громадянського залучення [Norris, 2002]. За її словами, наявні дані радше вказують на “еволюцію, трансформацію і перебудову громадянської активності, ніж на її передчасну смерть” [Norris, 2002: р. 4]. Суголосною є позиція Р.Інглегарта, який наголошує, що в демократичному пост-індустріальному західному суспільстві зниження показників політичної мобілізації, спрямованої елітами, доповнюється підвищенням рівня участі, яка є викликом елітам, що пояснюється зсувом від “матеріалістичних” до “постматеріалістичних” цінностей [Inglehart, 1997].

На підтвердження того, що С.Барнс і М.Каас на підставі порівняльних крос-національних опитувань стверджували раніше, наприкінці 1970-х років [Barnes, 1979], результати Європейського соціального дослідження (ESS) 2000-х років доводять, що “розвинені демократичні й заможні суспільства заохочують нетрадиційні форми протестної активності, тоді як більш нові і менш усталені демократії, як правило, не сприяють їм” [Newton, 2007: р. 220–221]. Це дає підстави для гіпотези про те, що Україна, подібно до інших постсоціалістичних країн Східної Європи, має демонструвати більше поширення традиційної поведінки, ніж неконвенціональної та протестної.

Теорія “занепаду після медового місяця” (“post-honeymoon” decline) є особливим різновидом теорій неконвенціональної участі в політичному житті і була спеціально розроблена для країн Латинської Америки, Центральної та Східної Європи, а тому є особливо важливою для України. Р.Інглегарт і Г.Каттенберг стверджують, що після переходу від авторитарних режимів “більшість нових демократій згодом вступили у фазу розчарування в демократії після медового місяця, упродовж якої відбувається занепад прямої політичної дії” [Inglehart, 2002: р. 300]. Вони виявили в таких країнах те, що запропонували називати “олігархічно контрольованою участю”, яка спостерігається замість участі як “виклику елітам”, що її форми, як зазначалось вище, набули великого поширення у країнах із розвинутою демократією за останні 30 років.

Теорія структури політичних можливостей (POS) фокусується на зовнішніх і контекстуальних чинниках участі, що є її значною перевагою для компаративних досліджень порівняно з рештою згаданих теоретичних підходів. Ця теорія пояснює виникнення, успіх (чи невдачу) і вплив соціальних рухів, а також наявні відмінності в репертуарах дії, акцентуючи увагу на зовнішніх структурних чинниках [Eisinger, 1973; Kitschelt, 1986; Tarrow, 1994; McAdam, 1996]. Теорія POS зазвичай поширюється на інституціональні та структурні особливості суспільства, які визначають колек-

тивні дії, але також може бути використана при аналізі індивідуальної участі (соціальної агентності).

Згідно із Г.Кітшелтом, інституціональні відмінності між національними державами мають вирішальне значення для громадських рухів і патернів участі. Він запропонував використовувати двовимірну матрицю структури політичних можливостей, що складається з політичних структур “на вході”, тобто ступеня відкритості щодо соціальних вимог, і політичних структур “на виході”, тобто потенціалу для реалізації політики. За першим критерієм структура політичних можливостей може бути відкритою або закритою, за другим — сильною або слабкою [Kitschelt, 1986]. Певна конфігурація цих особливостей структури політичних можливостей утворює політичний режим, який панує в кожній країні. На основі цього було розроблено модель, в якій диференціюються три елементи: формальна інституціональна структура; неформальні процедури і переважні стратегії; конфігурація влади [Kriesi, 1995].

Таким чином, концепція структури політичних можливостей охоплює зовнішні чинники політичної та громадянської участі: відносну відкритість чи закритість інституціональної політичної системи; наявну конфігурацію влади, наявність союзників еліти та структуру альянсу; неформальні стратегії політичних еліт; здатність і схильність держави до репресій [Kriesi, 1995; McAdam, 1996]. Визначення різновидів структури політичних можливостей, присутніх в Україні та інших європейських суспільствах, може допомогти зрозуміти розбіжності в патернах участі й відмінності в результатах громадських рухів у країнах зі схожими соціально-економічними умовами. Тому доцільно використовувати наявні показники рівня демократії, політичних прав і громадянських свобод для оцінювання та порівняння політичних режимів в Україні та інших європейських країнах.

Отже, узагальнивши розроблені теоретичні підходи, можна вирізнити *три групи чинників*, що визначають патерни та тенденції участі й пояснюють відмінності між суспільствами та соціальними групами:

- 1) культурні особливості поведінки, когнітивні структури та ціннісні орієнтації;
- 2) наявність ресурсів і можливості збільшення доступу до них для соціальних акторів;
- 3) інституціональні умови, в тому числі структура політичних можливостей і стан громадянського суспільства.

Це загальна структура чинників для всіх типів участі, проте їхня вага може різнитися залежно від тієї конфігурації, що склалася в окремому суспільстві. Новітні дослідження виявляють відмінності впливу різних чинників. Р.Далтон, А. ван Сикл і С.Велдон продемонстрували, що сучасна протестна активність зростає радше не через незадоволення діяльністю уряду, а через збільшення ресурсів для участі внаслідок економічного і політичного розвитку [Dalton, 2010]. К.Вельцель і Ф.Дойч виявили підсилювальний ефект поширення емансипаційних цінностей в суспільстві, що свідчить на користь культурно-ціннісної моделі участі [Welzel, 2012].

На підтвердження теорії структури політичних можливостей дані крос-національних досліджень свідчать, що консолідовані демократії та економічно розвинені суспільства Західної Європи та Північної Америки мають більш високий рівень участі й демонструють більше проявів неконвенціональних (тобто не контрольованих панівними елітами) форм політичної участі, ніж менш економічно благополучні й консолідовані демократії, в тому числі країни Східної Європи [Newton, 2007; Smith, 2009; Wallace, 2012].

Також Європейське соціальне дослідження (ESS) виявило патерни участі, відповідно до яких “заможні країни з ефективною та стабільною владою мають високі показники за всіма видами участі”, а “країни із сильним третім сектором благодійних і гуманітарних організацій також характеризуються значно більшими проявами поведінки взаємодопомоги з боку приватних осіб” [Newton, 2007: р. 228]. Таким чином, існує взаємозв'язок між всіма трьома типами участі (політичною, громадянською і соціальною), і *високий загальний рівень участі (як прояву соціального включення соціальних акторів) є властивістю найбільш розвинених суспільств*¹. Це свідчить про фундаментальний зв'язок між участю соціальних акторів і рівнем розвитку суспільства, процесом його модернізації.

У попередніх дослідженнях автором було визначено відмінності в рівні та співвідношенні різних форм участі в Україні й у інших європейських суспільствах, а також його співвідношення зі структурою політичних можливостей [Савельєв, 2013; Savelyev, 2013]. У цій статті в фокусі перебувають ресурсна і культурно-ціннісна моделі участі в контексті українського суспільства.

Результати аналізу свідчать, що в Україні ціннісні орієнтації є чинником політичної участі, яку можна поділити на конвенціональну (інституціоналізовану) і неконвенціональну (неінституціоналізовану) [Newton, 2005]. Згідно з моделлю модернізації Р.Інглегарта і К.Вельцеля цінності є мотивами діяльності, і в процесі економічного розвитку збільшується кількість тих, хто є носієм постматеріалістичних цінностей [Inglehart, 2005]. Як видно з таблиць 1 і 2, зміна ціннісних орієнтацій від матеріалістичних через змішаний тип до постматеріалістичних збільшує шанси на участь або можливість участі в демонстраціях і бойкотах, навіть за умови контролю рівня доходу, освіти, задоволеності життям, віку і статі. Тобто в Україні цінності відіграють важливу роль при залученні громадян як до конвенціональної (санкціоновані демонстрації), так і до неконвенціональної (бойкоти) політичної участі.

Подібна ситуація спостерігається також у найбільшій країні ЄС — Німеччині, яка обрана з числа західноєвропейських суспільств як підстава для порівняння. Менш помітний цей зв'язок у Польщі — країні, що також має соціалістичне минуле, а в Росії він взагалі відсутній. Для конвенціональної форми політичної участі значущим чинником є рівень освіти: чим вищий рівень освіти, тим більш імовірно є політична активність. Проте

¹ Про зміст поняття соціального включення та його зв'язок із участю соціальних акторів див.: [Савельєв, 2011; Савельєв, 2013].

для неконвенціональної форми участі в Україні освіта не відіграє такої ролі. В цьому аспекті Україна відрізняється від Німеччини, де освіта є важливим предиктором участі.

Таблиця 1

Конвенціональна політична участь^а

Чи брали участь у санкціонованих/мирних демонстраціях?	Україна	Німеччина	Росія	Польща
Брали участь у демонстраціях				
Постматеріалістичні цінності	0,470** (3,20)	0,751*** (6,71)	0,233 (1,20)	0,394 (1,86)
Рівень доходу	0,252* (2,38)	0,144 (1,57)	-0,072 (-0,48)	-0,067 (-0,40)
Задоволеність життям	-0,014 (-0,40)	-0,189*** (-5,64)	-0,037 (-0,92)	-0,043 (-0,68)
Рівень освіти	0,187*** (3,69)	0,337*** (6,54)	0,133* (2,23)	0,273*** (3,49)
Вік	0,005 (1,08)	-0,007 (-1,78)	0,019** (2,86)	0,005 (0,67)
Стать (жін. = 1)	-0,454** (-2,78)	-0,111 (-0,85)	0,142 (0,64)	-0,754** (-3,06)
Константа	-3,070*** (-4,89)	-1,705*** (-3,56)	-3,696*** (-4,61)	-2,496** (-2,59)
Могли б узяти участь у демонстраціях				
Постматеріалістичні цінності	0,268* (2,16)	0,461*** (4,36)	0,128 (0,92)	0,325** (2,75)
Рівень доходу	0,123 (1,41)	0,166 (1,93)	0,234* (2,22)	0,063 (0,68)
Задоволеність життям	-0,053 (-1,89)	-0,151*** (-4,73)	-0,002 (0,07)	-0,031 (0,89)
Рівень освіти	0,108** (2,59)	0,159** (3,26)	0,066 (1,46)	0,039 (0,90)
Вік	-0,009* (-2,28)	-0,024*** (-6,25)	-0,001 (-0,12)	-0,018*** (-3,83)
Стать (жін. = 1)	-0,258 (-1,87)	-0,0963 (-0,78)	-0,320* (-2,17)	-0,610*** (-4,46)
Константа	-0,860 (-1,68)	0,540 (1,22)	-1,453** (-2,59)	1,061* (1,97)
N	1266	1674	1155	1007

^а Четверта хвиля EVS 2008–2010. Мультиноміальна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти. Порівняльна категорія = **ніколи б не взяли участі у демонстраціях**. з статистика в дужках.

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Якщо не контролювати впливу інших чинників у статистичній моделі, то цінності стають значущим чинником у всіх парах порівнюваних кате-

горій також у Польщі, а для України їхня статистична значущість підвищується: для України логарифм співвідношення шансів участі в демонстраціях = 0,529, z статистика = 3,82, $p < 0,001$; логарифм співвідношення шансів участі в бойкотах = 0,710, z статистика = 2,93, $p < 0,01$. Проте навіть у такому випадку в Росії ситуація є відмінною. Якщо оцінювати лише чинники ресурсної моделі — дохід та освіту, то статистика суттєво не змінюється і дохід не є важливим чинником жодного з різновидів політичної участі.

Таблиця 2

Неконвенціональна політична участь^а

Чи брали участь у бойкотах?	Україна	Німеччина	Росія	Польща
Брали участь у бойкотах				
Постматеріалістичні цінності	0,656** (2,60)	1,639*** (9,62)	0,623 (1,70)	0,001 (0,03)
Рівень доходу	0,210 (1,12)	0,186 (1,43)	0,327 (1,13)	0,291 (1,14)
Задоволеність життям	0,012 (0,20)	-0,108* (-2,24)	-0,103 (-1,32)	-0,194* (-2,12)
Рівень освіти	-0,0374 (-0,43)	0,230** (3,10)	0,241* (2,10)	0,220 (1,81)
Вік	-0,009 (-0,95)	-0,017** (-2,74)	0,035** (2,71)	-0,010 (-0,78)
Стать (жін. = 1)	-0,839** (-2,93)	-0,139 (-0,73)	-0,210 (-0,52)	-1,291** (-3,24)
Константа	-2,594* (-2,40)	-5,089*** (-7,22)	-7,199*** (-4,58)	-0,967 (-0,67)
Могли б узяти участь у бойкотах				
Постматеріалістичні цінності	0,325* (2,22)	0,631*** (6,43)	0,148 (0,96)	0,302* (2,57)
Рівень доходу	0,101 (0,96)	0,118 (1,52)	0,024 (0,20)	0,157 (1,71)
Задоволеність життям	-0,048 (-1,42)	-0,111*** (-3,99)	-0,012 (-0,36)	-0,092** (-2,64)
Рівень освіти	-0,013 (-0,26)	0,150*** (3,44)	0,007 (0,13)	-0,007 (-0,17)
Вік	-0,011* (-2,21)	-0,025*** (-7,28)	-0,015** (-2,81)	-0,019*** (-4,24)
Стать (жін. = 1)	-0,557*** (-3,44)	-0,269* (-2,42)	-0,715*** (-4,48)	-0,585*** (-4,29)
Константа	-0,618 (-1,02)	-0,172 (-0,43)	0,107 (0,18)	1,250* (2,31)
<i>N</i>	1245	1630	1143	998

^а Четверта хвиля EVS 2008–2010. Мультиноміальна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти. Порівняльна категорія = **ніколи б не взяли участі в бойкотах**. z статистика в дужках.

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Також слід звернути увагу на те, що для України є характерною менш активна позиція жінок порівняно з чоловіками (всі коефіцієнти є значущими, крім можливої участі у демонстраціях). Така відмінність за статтю є нетиповою для Німеччини. Вона також спостерігається певною мірою в Польщі та Росії. Це може свідчити про певну патріархальність гендерних відносин у постсоціалістичних суспільствах у зіставленні із західноєвропейською країною.

Надзвичайно цікавим є той факт, що в Україні і Росії (а для конвенціональної форми політичної участі також і Польщі) на відміну від Німеччини був відсутній зв'язок між рівнем задоволеності життям і політичною активністю. В Німеччині він, як можна було б передбачити, є негативним: із підвищенням рівня задоволеності життям співвідношення шансів на участь або можливу участь зменшується (усі коефіцієнти є значущими). Тобто в Росії та в Україні зниження задоволеності життям не призводить до зростання політичної активності в інституціональних формах (на відміну від Німеччини).

Логічно припустити, що така конструктивна активність може впливати на діяльність органів влади, стосунки з роботодавцями, організацію життя у громаді, ухвалення політичних рішень тощо, тобто все те, що могло б покращити якість життя і, врешті-решт, підвищити рівень задоволеності ним. Отже, механізм перетворення суб'єктивної незадоволеності у площину реального політичного тиску з метою поліпшення ситуації в пострадянських країнах несформований. Це частково може пояснити відносно низьку політичну активність у східноєвропейських країнах порівняно із західноєвропейськими. Адже рівень незадоволеності життям у перших є суттєво більшим.

Оскільки політична участь є значною мірою скерованою політичними елітами, надзвичайно важливими для характеристики суспільства є прояви громадянської та соціальної участі, вимірювані через волонтерську роботу (добровільну допомогу). Громадянська участь свідчить про ефективність і міру підтримки громадських організацій, соціальна участь — про рівень солідарності й кооперативної поведінки в суспільстві. За цими показниками постсоціалістичні країни значно поступаються західноєвропейським суспільствам [Newton, 2007].

На відміну від політичної участі, як показує аналіз із використанням бінарної логістичної регресії, ціннісні орієнтації не мають суттєвого впливу на таку поведінку в жодній із порівнюваних країн, зокрема в західноєвропейській, якщо контролювати інші чинники (див. табл.3, 4). Незважаючи на це, певна відмінність між західноєвропейською та іншими країнами таки існує, оскільки постматеріалістичні цінності збільшують шанс участі у волонтерській роботі в Німеччині загалом, якщо не контролювати інші чинники (логарифм співвідношення шансів = 0,268, z статистика = 2,90, $p < 0,01$).

Єдиним значущим чинником для більшості країн є рівень освіти. Люди з більш високим рівнем освіти є більшою мірою схильними для надання добровільної допомоги: громадським організаціям — в Україні, Німеччині та Росії; в соціальній сфері — у Німеччині та Польщі.

Таблиця 3

**Чинники громадянської участі
(волонтерська робота для громадських організацій)^a**

Чи брали участь у волонтерській роботі?	Україна	Німеччина	Росія	Польща
Постматеріалістичні цінності	0,237 (1,01)	0,023 (0,16)	0,259 (0,79)	0,244 (1,07)
Рівень доходу	0,064 (0,38)	0,180 (1,52)	-0,118 (-0,50)	0,085 (0,48)
Задоволеність життям	0,115* (2,03)	0,177*** (3,46)	0,116 (1,50)	0,140 (1,85)
Рівень освіти	0,207* (2,38)	0,240*** (3,64)	0,243* (2,19)	0,008 (0,10)
Константа	-5,438*** (-7,15)	-5,340*** (-9,89)	-5,898*** (-6,14)	-4,508*** (-5,93)
N	1293	1749	1230	1099

^a Четверта хвиля EVS 2008–2010. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти. z статистика в дужках.

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Таблиця 4

**Фактори соціальної участі
(волонтерська робота в соціальній сфері)^a**

Чи брали участь у волонтерській роботі?	Україна	Німеччина	Росія	Польща
Постматеріалістичні цінності	0,748 (1,86)	0,171 (1,45)	0,361 (0,82)	-0,016 (-0,05)
Рівень доходу	0,009 (0,03)	0,420*** (4,26)	-0,072 (-0,22)	0,249 (0,94)
Задоволеність життям	0,019 (0,22)	0,142*** (3,44)	0,083 (0,81)	0,272* (2,10)
Рівень освіти	0,284 (1,82)	0,150** (2,77)	0,179 (1,21)	0,374** (2,95)
Константа	-7,218*** (-5,37)	-4,859*** (-11,03)	-6,164*** (-4,90)	-8,347*** (-6,05)
N	1294	1749	1229	1095

^a Четверта хвиля EVS 2008–2010. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти. z статистика в дужках.

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

У Німеччині та Польщі чинником, що дає змогу спрогнозувати волонтерську діяльність у соціальній сфері, також є рівень задоволеності життям. Цей фактор так само є важливим для громадянської участі в Німеччині та

Україні. На відміну від політичної активності, зв'язок у цьому випадку позитивний: ті, хто більше задоволені життям, більше допомагають іншим.

Таким чином, якщо в Німеччині існує ефективний механізм трансформації задоволеності життям з боку соціальних акторів у площину реальної дії (всі коефіцієнти значимі на рівні $p < 0,001$), то в Росії він відсутній, а у випадку України та Польщі можна зробити висновок про значні проблеми в його функціонуванні. А такий механізм є не менш важливим, ніж політичний. Якщо незадоволеність спричиняє політичну активність, через яку стає можливим вплинути на процес ухвалення рішень, подолати наявні проблеми та змінити ситуацію на краще, то задоволеність життям може викликати бажання надати допомогу тим, хто її потребує, підтримати інших, зробити власний внесок у розбудову своєї громади. Це інший, але не менш результативний спосіб поліпшення соціальної реальності завдяки активній позиції.

Також варто відзначити, що серед порівнюваних країн лише в Німеччині вагомим чинником надання добровільної допомоги в соціальній сфері є рівень доходу (див. табл. 4). Для громадянської участі рівень доходу не був значимим у жодній з країн за умови контролю інших змінних (див. табл. 3). Водночас лише для ресурсної моделі без включення інших змінних чинник доходу виявився значимим для Німеччини: логарифм співвідношення шансів = 0,301, z статистика = 2,68, $p < 0,01$.

Більшість коефіцієнтів цього предиктора виявилися статистично незначимими так само і в регресійних моделях для політичної активності, в тому числі для Німеччини (табл. 1, 2). Це можна проінтерпретувати як те, що наявність матеріальних ресурсів не є вирішальною для політичної, громадянської і соціальної (за винятком Німеччини) участі у порівнюваних країнах за умови контролю інших предикторів. Лише в Україні та Росії простежується певний позитивний зв'язок у випадку конвенціональної політичної участі (табл. 1). Згідно з ресурсною моделлю участі такий зв'язок має бути. Проте можна припустити, що наявність ресурсів (а це не тільки гроші, а й організаційні та комунікативні здібності, наявність вільного часу і соціальні навички) сама по собі не приводить до підвищення рівня участі.

Виходячи з результатів аналізу, можна дійти висновку, що принаймні в компоненті доходу ресурсна модель не є адекватною для пояснення участі в більшості випадків. Передусім некоректно пояснювати низький рівень участі в пострадянських країнах бідністю значної частини населення, адже зростання доходу не означає підвищення активності в громадянській і соціальній сфері. З іншого боку, в Німеччині політичну участь пояснюють постматеріалістичні цінності, задоволеність життям та освіта, а дохід не має впливу (хоча він помірно корелює з освітою і рівнем задоволеності), тоді як для прогнозування волонтерської діяльності в соціальній сфері є важливим саме дохід, а не постматеріалістичні цінності. Це може означати, що існують інші, ніж постматеріалістичні, орієнтації, які визначають схильність саме до добровільної допомоги, що відрізняє її від політичної участі.

Важливим результатом нашого аналізу також є те, що подібні орієнтації в Україні на відміну від Німеччини не пов'язані з рівнем доходу. Якщо заможніші українці мають більшу схильність брати участь у санкціонованих демонстраціях, то до реального надання допомоги поза межами родини

збільшення рівня доходу не спонукає (на відміну від Німеччини). Крім того, в Україні фактично відбувається зменшення частки тих, хто залучений до волонтерської діяльності, — з 10,4% у 1999 році до 6,3% у 2008-му (див. табл. 5). Причому за цей період кількість людей з низькими доходами зменшилася, а людей із високими — збільшилася на понад 12%. За рівнем доходів зниження участі відбулося саме у групі людей з високими доходами — з 6,6% у 1999-му до 2,1% у 2008 році (добровільна допомога в соціальній сфері) і з 11% у 1999 році до 6% у 2008-му (добровільна допомога громадським організаціям), тоді як серед людей із низькими та середніми доходами зниження було в межах статистичної похибки [EVS, 2011].

Таблиця 5

**Волонтерська робота
для громадських організацій і в соціальній сфері в Україні^а**

Брали участь у волонтерській роботі	1999	2008	Разом
Ні/%	1071 89,6	1412 93,7	2483 91,9
Так/%	124 10,4	95 6,3	219 8,1
Разом	1195	1507	2702
%	100	100	100

^а Третя і четверта хвили EVS 1999–2008.

Таким чином, зростання доходів в Україні не супроводжується формуванням відповідних орієнтацій, які мотивують до волонтерської діяльності. Навпаки, ці орієнтації втрачаються, якщо порівнювати кінець 1990-х і 2000-х років. Не можна, однак, виключати й чинник рекрутування (безпосереднього поштовху до участі), який, зокрема, залежить від інституціональних умов, соціального капіталу, розвиненості громадянського суспільства і волонтерських мереж. Встановлення впливу цього чинника в Україні й визначення специфічних орієнтацій щодо добровільної допомоги потребуватиме подальших досліджень.

Як було зазначено вище, окремою дослідницькою проблемою є взаємозв'язок між різними типами участі. Гіпотеза про те, що конвенціональна і неконвенціональна форми політичної участі мають позитивний зв'язок з рівнем активності в громадянській і соціальних сферах, була підтверджена для Німеччини і, частково, Польщі. Як показує аналіз із використання бінарної логістичної регресії, у Німеччині та Польщі люди, які беруть участь у демонстраціях або могли б узяти в них участь, більш схильні до надання добровільної допомоги (див. табл. 6). У випадку Німеччини це стосується також тих, хто бере участь у бойкотах, якщо не контролювати участь у демонстраціях: логарифм співвідношення шансів = $-0,323$, z статистика = $-3,77$, $p < 0,001$; при контролі участі у демонстраціях значущість z статистики є граничною $p = 0,059$.

Зв'язок між політичною участю і волонтерською діяльністю в Україні та Росії, на жаль, відсутній (див. табл. 6). Це означає, що незалежно від того,

наскільки політично активною є людина, це не збільшує ймовірність того, що надаватиме добровільну допомогу. Це суттєво погіршує перспективи зростання ролі активної громадянської позиції та її позитивного впливу на модернізаційні процеси в Україні. Адже можна припустити, що політичний тиск у випадку відсутності такого зв'язку здійснюється переважно з партикулярних інтересів без дотримання певного рівня солідарності в суспільстві і спрямованості на взаємодопомогу і суспільний діалог. А це знижує ефективність політичної участі соціальних агентів, робить її менш конструктивною. Як показала практика, в деяких випадках вона виявилася руйнівною. Відсутність подібного зв'язку також пояснює, чому зростання рівня політичної участі в Україні в останнє десятиліття не супроводжувалось одночасним підвищенням громадянської і соціальної участі [Савельєв, 2013].

Таблиця 6

Волонтерська робота і політична участь^a

Чи брали участь у волонтерській роботі?	Україна	Німеччина	Росія	Польща
Участь у санкціонованих/мирних демонстраціях	-0,264 (-1,71)	-0,265** (-3,25)	-0,263 (-1,33)	-0,507* (-2,53)
Участь у бойкотах	0,076 (0,34)	-0,181 (-1,89)	-0,050 (-0,18)	-0,028 (-0,12)
Константа	-2,269*** (-4,10)	-0,437* (-1,97)	-2,181** (-3,12)	-1,304** (-2,82)
N	1429	1864	1367	1301

^a Четверта хвиля EVS 2008–2010. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти, z статистика в дужках.

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Висновки

Отже, у статті на основі аналізу відомих теорій було вирішено три групи у структурі чинників участі, що охоплюють культурні особливості поведінки, когнітивні структури та ціннісні орієнтації; ресурси й можливості збільшення доступу до них соціальних акторів; інституціональні умови, зокрема структура політичних можливостей. Аналіз даних четвертої (2008–2010) хвилі Європейського дослідження цінностей із застосуванням логістичної регресії продемонстрував особливості системи чинників політичної, громадянської і соціальної участі в Україні у зіставленні з Німеччиною, Росією та Польщею. Зокрема, було встановлено обмеження ресурсної та культурно-ціннісної моделей для пояснення участі у відібраних країнах на індивідуальному рівні.

Порівняльний аналіз продемонстрував, що емансипаційні постматеріалістичні ціннісні орієнтації є чинником участі в політичній сфері в Україні, хоча вони не мають суттєвого впливу на громадянську і соціальну участь. Перевірка гіпотези взаємозв'язку політичної, громадянської і соціальної участі показала, що, на відміну від Німеччини, в Україні, Росії та

Польщі добровільна волонтерська допомога не зумовлюється залученням до конвенціональної та неконвенціональної політичної участі на індивідуальному рівні. В Україні та Росії також ще не сформовано механізм конвертації суб'єктивної незадоволеності у площину інституціональної політичної дії, яка є основою конструктивної суспільної співпраці. Загалом Україна за структурою чинників різних типів участі має спільні риси як з Німеччиною і Польщею, так і з Росією, що створює суперечливу картину перспектив формування активної громадянської позиції й ефективного залучення до суспільного життя українського населення. Поточні трагічні події в Україні, на мій погляд, підтверджують наявність такої суперечливості. Вказані суперечності, брак солідарності й неадекватності соціального включення мешканців певних регіонів, врешті-решт, є однією із причин глибокої державної кризи в нашій країні.

Джерела

Куценко О.Д. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О.Д. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 92–115.

Савельев Ю.Б. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / Ю.Б. Савельев // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. — 2012. — Вип. 3. — С. 33–41.

Савельев Ю.Б. Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999–2010 роки) / Ю.Б. Савельев // Український соціум. — 2013. — № 2. — С. 77–98.

Almond G.A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G.A. Almond, S. Verba. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 1963.

Barnes S. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies / S. Barnes, M. Kaase, eds. — Beverly Hills, Calif. : Sage, 1979.

Burns N. The private roots of public action: gender, equality, and political participation / N. Burns, K.L. Schlozman, S. Verba. — Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2001.

Cultural and Economic changes under cross-national perspective : Program of the 3rd International Annual Research Conference [Electronic resource] / The Higher School of Economics. — Moscow. — 2013. — Nov. 12–16. — Access mode : <http://lcsr.hse.ru/en/Program2013>.

Dalton R. Advanced Democracies and the New Politics / R. Dalton, S. Scarrow, B. Cain // Journal of Democracy. — 2004. — Vol. 15, No. 1. — P. 124–138.

Dalton R. The Individual–Institutional Nexus of Protest Behaviour / Russell Dalton, Alix Van Sickle and Steven Weldon // British Journal of Political Science. — 2010. — Vol. 40, Issue 1. — P. 51–73.

Eisinger P. The Conditions of Protest Behavior in American Cities / P. Eisinger // American Political Science Review. — 1973. — Vol. 67. — P. 11–28.

EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File [Electronic resource] // GESIS Data Archive. Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 2.0.0 (2011-12-30) DOI:10.4232/1.11005. — Access mode : <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog5>

Fuchs D. Citizens and the State / D. Fuchs, H.-D. Klingemann, eds. — Oxford : Oxford University Press, 1995.

Inglehart R. Modernization and Post-Modernization. – Princeton : Princeton University Press, 1997.

Inglehart R. Modernization, Cultural Change, and Democracy : The Human Development Sequence / R. Inglehart, C. Welzel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005.

Inglehart R. Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy / R. Inglehart, C. Welzel // Perspectives on Politics. – 2010. – Vol. 8, No. 2. – P. 551–567.

Inglehart R. Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline / R. Inglehart, G. Catterberg // International Journal of Comparative Sociology. – 2002. – Vol. 43 (3–5). – P. 300–316.

Kitschelt H. Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies / H. Kitschelt // British Journal of Political Science. – 1986. – Vol. 16. – P. 57–85.

McAdam D. Comparative Perspectives on Social Movements : Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing / Doug McAdam, John McCarthy, Mayer Zald eds. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996.

New Social Movements in Western Europe : a comparative analysis / [Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak, Marco G. Giugni]. – Minneapolis : University of Minneapolis Press, 1995. – 311 p.

Newton K. Foundations of Comparative Politics: Democracies of the Modern World / K. Newton, Jan W. van Deth. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 375 p.

Newton K. Patterns of political and social participation in Europe / K. Newton, J.R. Montero // Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey / Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, Gillian Eva Editors. – London : Sage, 2007. – P. 205–238.

Norris P. Democratic Phoenix: reinventing political activism / P. Norris. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002.

Savelyev Y. Participation and Political Regimes in Contemporary Europe: Comparing Non-EU 'New Eastern Europe' with 'Old' and 'Recent' EU Member States / Ю.Б. Савельєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Соціологія. – 2013. – Вип. 4. – С. 9–15.

Smith M.L. The Inequality of Participation: Re-examining the Role of Social Stratification and Post-Communism on Political Participation in Europe / M.L. Smith // Sociologicky časopis / Czech Sociological Review. – 2009. – Vol. 45, No. 3. – P. 487–517.

Tarrow S. States and Opportunities: The Political Structuring of Social Movements / Sidney Tarrow // Comparative Perspectives on Social Movements : Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framing / Doug McAdam, John McCarthy, Mayer Zald editors. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – P. 41–62.

Deth J. van. Private Groups and Public Life: Social Participation, Voluntary Associations and Political Involvement in representative democracies / J.W. van Deth editor. – London : Routledge, 1997.

Deth J. van. Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis / J. van Deth, José Ramón Montero, A. Westholm. – N.Y. : Routledge, 2007.

Verba S. Participation and Political Equality. A Seven Nation Comparison / S. Verba, N. Nie, J.-O. Kim. – Cambridge : Cambridge University Press, 1978.

Verba S. Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics / S. Verba, K.L. Scholzman, H.E. Brady. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1995.

Wallace C. Changing patterns of civil society in Europe and America 1995–2005. Is Eastern Europe Different? / C. Wallace, F. Pichler, C. Haerpfer // East European Politics and Societies. – 2012. – Vol. 26, No. 1. – P. 3–19.

Welzel C. Emancipative values and non-violent protest: The Importance of 'Ecological' Effects / Christian Welzel, Franziska Deutsch // British Journal of Political Science. – 2012. – Vol. 42, Issue 2. – P. 465–479.